

ІЄРОГЛІФІЗАЦІЯ ЛІТЕРНИХ ЗНАКІВ ФРАНЦУЗЬКОГО ПИСЬМА IX – ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ

Сидельникова Л. В.

Київський національний лінгвістичний університет

У статті досліджено літерні знаки французького письма IX – початку XXI століття з позиції ідеографії. Літери французького алфавіту трактуються як ієрогліфи. Застосовано фонетико-графічний аналіз текстів різних історичних періодів французької мови. Встановлено еволюцію перетворення фонографічного письма на ієрогліфічне.

Ключові слова: ієрогліф, ідеограма, фонограма, графема, літерний знак, графічна система, французька мова.

Сидельникова Л. В. Иєроглифизация буквенных знаков французского письма IX – начала XXI века. В статье исследуются буквенные знаки французского письма IX – начала XXI века с позиции идеографии. Буквы французского алфавита трактуются как иєроглифы. Использован фонетико-графический анализ текстов разных исторических периодов французского языка. Установлена эволюция преобразования фонографического письма в иєроглифическое.

Ключевые слова: иєроглиф, идеограмма, фонограмма, графема, буквенный знак, графическая система, французский язык.

Sydelynykova L. V. Hieroglyphics of the alphabetic signs of French writing of the IX – early XXI centuries. The article investigates the alphabetic signs of the French writing IX – early XXI centuries from an ideographic position. For the first time in Romance linguistics letters of the French alphabet are treated as hieroglyphics. In modern linguistics a new linguistic approach is formed that envisages a combination of phonographic and ideographic aspects. In this connection was necessary to study the evolution of the main tendencies alphabetic signs of French writing while considering the phonographic and ideographic aspects.

Key words: hieroglyph, ideogram, phonogram, grapheme, alphabetic sign, graphics system, French language.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Сучасне письмо кваліфікують як складний, багатогранний, поліфункціональний спосіб реалізації й фіксації усного мовлення в просторі та часі, що допускає різнопланове теоретичне й практичне переосмислення. Саме тому особливої актуальності в сучасній науковій парадигмі набувають дослідження взаємодії писемного та усного мовлення, взаємозв'язку графічного й фонетичного рівнів мови, писемності та вимови, що в багатьох мовах, зокрема й у французькій, набуває знакової функції та ускладнює невідповідність між звуковою формою мови, живим звучанням та історично зумовленою, сталою, консервативною графікою, орфографічною нормою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукове обґрунтування специфіки функціонування літерних знаків у французькій алфавітній системі письма має тривалу історію, яка відображена в роботах В. Г. Гака [1], Г. Г. Крючкова [4], Н. Каташ [7], А. Шервеля [8], Л. Ю. Єрмоленко [3], І. О. Гунчик [2], О. В. Станіслав [6], О. А. Лабенко [5]. Дослідження цих авторів узагальнюють відомості про розвиток французького письма, а також дають ґрунтовну лінгвістичну інформацію про структуру й особливості функціонування орфографічних одиниць

французької мови. Зазначені розвідки призвели до нагромадження значної кількості підходів і напрямів до вивчення літерного знака, що ускладнило усвідомлення способів функціонування мови, історії її зародження, а також механізмів переходу одних графічних форм в інші.

Зазначимо, що всі згадані науковці зосереджували дослідницький вектор на вивченні особливостей функціонування одного з видів письма, як правило, фонографічного. Однак сучасній французькій мові притаманне поєднання різних типів письма. Водночас спостерігається тенденція до вкорінення саме ідеографічних елементів, які перетворюються на граматичні або лексичні морфограми, логограми, які набувають статус ієрогліфів. Саме тому в сучасній романістиці сформувався новий лінгвістичний підхід, який передбачає поєднання фонографічного й ідеографічного аспектів.

З огляду на те, що фонографія та ідеографія не лише співіснують у різних системах письма в тій чи іншій пропорції, а й вибудовуються в певну стадіально-історичну послідовність, постає необхідність у вивченні основних тенденцій еволюції літерних знаків французького письма, водночас враховуючи фонографічний та ідеографічний аспекти. Потреба в уточненні статусу алфавітного письма, виявленні його генези, вивченні функціональних особливостей літерних знаків у фонографічному й ідеографічному аспектах зумовила дослідження розвитку літерних знаків французької писемної мови із самого початку

її існування до сучасного стану. Таким чином, **актуальність** дослідження зумовлена оновленим науковим інтересом до функціонування літерного знака в системі французького письма, появою нового підходу до його вивчення, а саме з позиції ідеографії.

Мета статті – встановити мовні причини перетворення фонографічного письма французької мови на ідеографічне. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**, як виявлення основних літер-ієрогліфів французької мови, розкриття еволюції літери-фонограми в літеру-ієрогліф у французькому письмі IX – початку XXI століття.

Об'єктом дослідження виступають літерні знаки французької писемної мови. **Предметом** розгляду є еволюція системи літерних знаків французького письма IX – початку XXI століття у фонографічному й ідеографічному аспектах.

Під час діахронічного аналізу французької писемності IX – XVIII століть ми керувались понятійним корпусом графічної лінгвістики, яка сьогодні ще перебуває в процесі становлення. Основними структурними одиницями графеміки є графеми, сукупність яких створює власну систему. У нашому дослідженні графема – це мінімальний змісторозрізняльний знак письма, який складається з конструктивних елементів (графів) та всередині графічної системи може відповідати звуку, звукосполученню, нулю звука або нелітерному знаку (підрядковому чи надрядковому). За своєю структурою графема може бути представлена однією літерою або сполученням літер. Отже, однолітерні (або прості) графеми отримали назву монографів, дволітерні – диграфів, трилітерні – триграфів, чотирилітерні – тетраграфів, п'ятилітерні – пентаграфів. У представленій концепції графеміки літера виступає як графема або як частина графеми, тоді як графема передає один звуковий відповідник (звук чи звукосполучення), а також слугує для розрізнення граматичних, семантичних конотацій, тобто виступає в цьому випадку ідеограмою, у більш вузькому значенні – ієрогліфом. Зауважимо, що в представленому дослідженні під *літерою-фонограмою* ми розуміємо графічний знак, який фіксує взаємовідношення між фонетичним і графічним щаблями мовної системи, а під *літерою-ієрогліфом* – складний знак або певний комплекс літер, що має традиційно-історично зумовлене значення. Ці літери втратили свої значення та застосовуються за традицією лише в складі конкретної графічної єдності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасна французька графічна система вирізняється широким застосуванням літерних знаків як графічних маркерів, що відображають взаємозв'язок між орфографічною, фонетичною, граматичною та лексико-семантичною структурами мови, демонструючи в такий спосіб цілісність мовного континууму та взаємозалежність різних систем мови. Проте французька орфографія вживає літери як ієрогліфічні написання згідно з усталеною традицією, остаточно віддаляючи графічне слово від звукового. Розглянемо на конкретних прикладах етапи перетворення деяких графічних комплексів із літер-фонограм на літери-ієрогліфи.

У старофранцузькій мові монограф **h** передавав гортанний щільний звук [h], який було запозичено з французької мови. Отже, у французькій мові IX – XIII століть існувала значна кількість слів французького походження з початковим **h**, наприклад: *haire* > від франс. *harja*, *hair* > від франс. *hatjan*, *herberge* > від франс. *heriberga*, *hardi* > від франс. *hardjan*, *hiauime* > від франс. *helm*. Водночас монограф **h** мав латинське коріння та використовувався, як правило, на початку слів, наприклад: *hume*, *hom* > від лат. *homo*, *honur* > від лат. *honor*, *honestet* > від лат. *honestus*, *herbus* > від лат. *herba*, *hor* > від лат. *hora*. Проте поряд із написаннями з вживанням графеми **h** існували й такі, які її не фіксували, наприклад: *omne*, *onor*, *ore*, *l'erbe*. Таке явище було зумовлене коливанням вимови гортанного [h].

У старофранцузьких текстах було знайдено декілька написань із монографом **h** у середині слова, наприклад: *trahir* > від лат. *tradere*, *ahan*, *ahaner* > від нар. лат. *afannare*, *esbahir* > від нар. лат. *batare* тощо. Останні приклади доводять, що літера **h** у деяких випадках виконувала функцію суто графічного знака, а отже, не мала фонетичного значення та виступала як діакритичний знак для того, щоб наочно продемонструвати, що певні голосні перебували в з'янні.

У зв'язку з посиленням латинізуючого впливу на графіку французької мови в XIV – XV століттях графема **h** почала стало використовуватись у тих написаннях, де в старофранцузькій мові існували обидва варіанти (з літерою **h** або без неї). Зауважимо, що всі ці слова писалися з **h** згідно з латинською етимологією. Це явище вкотре доводить зародження етимологічного принципу написання слів у французькій графічній системі XIV – XV століть.

У середньофранцузькій графіці літера **h** продовжувала фіксувати окрему вимову літер, що перебувала в з'янні: *envahir* > від лат. *invadere*, *souhait*, *dehaitier* > від франс. *haitier*. У французькій мові доби Відродження наявність графеми **h** зумовлювалась походженням слова: *harmonie* > запоз. з лат. *harmonia*, *hippodrome* > запоз. з лат. *hippodromus*. Зауважимо, що зазначена літера з XVI століття поступово зникає з вимови незалежно від походження, проте зберігається на графічному рівні, а отже, перетворюється на ієрогліф.

Монограф **p** зі старофранцузького періоду виступав графічним аналогом губного проривного звука [p]. Він, як правило, писався на початку слова або складу: *poblo* > від лат. *populus*, *pulcella* > від лат. *puella*, *capele* > від нар. лат. *cappa*, *suspir* > від лат. *suspiare*. У середньофранцузькій мові літера **p** була відновлена в деяких словах згідно з латинською етимологією, наприклад: *reçoipt* > від лат. *recipere*, *sepmaine* > від христ. лат. *septimana*, *décevoir* > від лат. *decipere*. З XVI століття спостерігалась тенденція до випадіння з вимови кінцевого **p**. Проте це фонетичне явище не фіксується графікою. Графічні форми таких слів залишаються без змін. Так, наприклад, губний звук [p] спочатку став німим після [m] у слові *champ*, а згодом, у XVII – XVIII століттях, і в інших словах, зокрема: *coup*, *beaucoup*, *drap*, *trop*.

Графема **s** наприкінці слів та всередині перед приголосною також почала зникати з вимови

з XIII століття. Проте графіка слів залишалась незмінною. Отже, монограф *s* усередині слів виконував функцію графічного знака, наприклад: *espine* > від лат. *spina*, *forest* > від нар. лат. *forestis*, *destrier* > від нар. лат. *destrugere*. У середньофранцузькій мові літера *s* продовжувала виконувати ті ж функції, що й у попередній період, зокрема, тривале та стійке зберігання невимовного *s* усередині слів. У ранньофранцузькій мові літера *s* наприкінці слів повністю стала «німою». Вона з'являлась у вимові лише перед словом, яке починалось із голосного, проте її фонетичним еквівалентом став [z].

Монограф *t* в старофранцузькій мові розвивається як перехідний звук у групі *sr*, наприклад, у дієслові *estre*. З ранньофранцузького періоду кінцеве *t* зникає з вимови, проте зберігається в написанні багатьох слів, зокрема: *doigt*, *toit*, *droict*, *l'appetit*, *la forest*. Зазначена літера також зникає з вимови в закінченні *-ment*, після диграфів *an* або *en*, а також у дієслівній флексії *-ent*. Наведемо декілька прикладів подібних написань: *gant*, *fondement*, *volent*. Зауважимо, що графема *t* у флексії *-tion* прочитувалась як [sjō] та мала синонімічний еквівалент *-cion*, наприклад: *condicion*, *consideracion*, *suspicion*.

Застосування монографа *x* не було характерним явищем для старофранцузьких текстів. У більшості прикладів використання зазначеної графемі пояснюється збереженням графіки латинського слова-етимона, а отже, такі написання можна назвати етимологічними. Монограф *x* можна було зустріти як наприкінці слів (наприклад: *rex* > від лат. *rex*, *regem*, *dux* > від лат. *dux*, *ducem*, *felix* > від лат. *felix*, *iicis*, *voix* > від лат. *vox*, *six* > від лат. *sex*, *croix* > від лат. *crux*, *crucem*, *exill* > від лат. *exilium*, *excidium*), так і всередині слів (наприклад: *oixur* > від лат. *uxorem*, *luxure* > від лат. *luxuria*, *surrexion* > від лат. *surexi*). В окремих випадках старофранцузькі поети використовували монограф *x* для написання слова *Dieu*. На нашу думку, такий графічний засіб, що виник у результаті скорочення буквсполучення *us*, мав ідеографічний характер, а сам монограф виступав як суто графічний знак. Зауважимо, що замість групи приголосних *us*, яка часто зустрічалась у латинських текстах, писарі або переписувачі для скорописного письма застосовували спеціальну лігатуру, тільки схожу на літеру *x*. Так, наприклад, замість *chevaus* почали писати *chevax*. У XIV столітті було втрачено значення знака *x*, оскільки його часто плутали з літерою *x* та перед ним стали писати *u*, яку вважали випущеною. Саме тому в сучасній орфографії ми маємо такі написання, як *cheveux*, *choux*, *beaux*, *chevaux* тощо.

У середньофранцузькій мові також існували етимологічні написання з використанням літери *x*, як правило, це були слова на *-exe*, *-exc*: *exemplaire* > від лат. *exemplum*, *excellent* > від лат. *excellere*, *excepter* > від лат. *exceptare*, *exécution* > від нар. лат. *executorius*, *excès* > від лат. *excessus*. Слова, які були запозичені з латини в XIII – XVI століттях, зберігали графему *x* та являли собою суто етимологічні написання: *dextre* > запоз. з лат. *dextera*, *excéder* > запоз. з лат. *excedere*, *phénix* > запоз. з лат. *phoenix*, *inexorable* > запоз. з лат. *exorabilis*, *exagone* > запоз. з лат. *hexagonus*.

Варто зазначити, що в сучасній французькій мові фіналь *x* у словах *chaux*, *toix* не вимовляється, оскільки вони являють собою історичні написання, залишки давньої форми множини іменників. Цим фактом пояснюється невимовний характер цієї орфограми в наведених лексемах. Етимологічно або традиційно німа *x* пишеться наприкінці ряду слів (*paix*, *choix*, *faix*, *croix*, *reflux* та інших) і залишається незмінною під час утворення множини (*une noix/ les noix* тощо). Такі випадки вживання монограми *x* можна також віднести до ієрогліфічного типу письма.

Графема *ai* відображала відкритий звук [e], який є результатом стягнення відповідного ранньостарофранцузького дифтонга [ai], що у свою чергу бере початок від латинського звука [a]. Наведемо декілька прикладів: *raisun* > від лат. *rationem*, *maison* > від лат. *mansionem*, *taisir* > від лат. *tacere*, *laisier* > від лат. *laxare*, *faire* > від лат. *facere*. Отже, у зв'язку зі стягненням дифтонга [ai] у відкритий звук [e] сполучення літер *ai* до кінця XI століття стало графічним аналогом сучасного французького звука [e].

Поява диграфа *ai* у французькій мові також зумовлюється переходом наголошеного [a] у відкритому складі в [e] (*clarum* > *cler*). В епоху етимологізації французького письма вже існує написання *ai* використовувалось у цих випадках для фіксації [e], що зближало ці слова з іншими того ж кореня, де зберігалось *a* (*clair/clarté*). Отже, написання з диграфом *ai* були етимологічними.

Варто зазначити, що, незважаючи на зазначені фонетичні трансформації, графіка слів із диграфом *ai* залишалась незмінною впродовж усього еволюційного розвитку графічної системи французької мови.

У сучасній французькій системі письма графічний комплекс *ai* може вважатись ієрогліфом, оскільки жодна з літер не відповідає зазначеному звуку та пишеться винятково згідно з історичним принципом. Пояснити написання з диграфом *ai* можливо лише морфологічним принципом, оскільки в сучасній мові незалежно від походження вони часто можуть бути виявлені завдяки чергуванню з [a]: *clair/clarté*, *chair/charnier*, *carnier*, *carnassier*, *paix/pacifique*, *palais/palatal*, *aigu/acuité*, *fait/facteur*, *extraire/extraction*, *lait/lacté*, *notaire/notariat*, *taire/tacite*, *raison/ration*, *je sais/ nous savons*.

Дволітерний комплекс *gu* в старофранцузькій період був графічним відповідником задньоязикового лабіалізованого звука [gw], який перетворився наприкінці XIII століття на проривний [g]. Написання, що містили зазначену графему на початку слів, мали франсійське походження, наприклад: *guarir* > від франс. *warjan*, *guere* > від франс. *werra*, *guise* > від франс. *wisa*, *esgarder* > від франс. *wardón*. Слова з кінцевим диграфом *gu* мали латинське коріння, наприклад: *lenngue* > від лат. *lingua*, *longue* > від лат. *longum*. У французькій графічній системі XIV – XV століть графема *gu* на початку слів та перед наступним голосним почала відображати проривний [g]. Отже, із середньофранцузької мови графіка слів зі сполученням літер *gu* залишається незмінною незалежно від походження: *guette* >

від франс. *wahtôn, orgueil* > від франс. *urgôli, gueule* > від лат. *gula, rigueur* > від лат. *rigor, vigueur* > від лат. *vigor*.

Фіксуючи проривну фонему [g] в сучасній французькій мові, знак *u* в цій графемі виконує діакритичну функцію, він залишається німим і відокремлює літеру *g* (*guerre, guitare, longue, bête*). До цієї категорії належать дієслова на *-guer (fatiguer)*, які зберігають цю диграму в усіх відмінках, проте в їхніх дериватах перед *a, o*, літера *u* випадає: *intrigant/intrigant, fatigant/fatigant, navigant/navigant*. Таким чином, диграма *gu* в сучасній французькій мові є морфограмою, а також відображає ієрогліфічний принцип письма.

У ході аналізу текстів старофранцузької й середньофранцузької мови було з'ясовано, що диграф *au* є результатом вокалізації *l* перед *a* або *u*. Він відображав у зазначені періоди відповідний дифтонг [au], наприклад: *haut* > від лат. *altum, autre* > від лат. *altrum, aurel* > від лат. *altarem, sauc(s)elet* > від лат. *salsa, sauf* > від лат. *salvus*. У французькій мові XVI століття простежувалась тенденція до скорочення дифтонга *au*, який відображався відповідним диграфом, у монофтонг [o] через проміжну стадію – дифтонг [ao]. Таким чином, у зазначеному випадку графічна форма слів залишалась незмінною, тоді як фонетичний відповідник змінив своє значення.

Триграма *eau* була графічним аналогом старофранцузького трифтонга [eau (eaw)], наприклад: *beau* > від лат. *bellum, heaume* > від франс. *helm, ceaus* > від лат. *ecce+iste, tonnel (eau)* > від нар. лат. *tunna*. Як показують приклади, триграф *eau* був фонограмою, оскільки передавав відповідний трифтонг, який виник за рахунок вокалізації *l* у старофранцузькій мові, а також морфограмою, оскільки фіксував множину різних частин мови, що, як правило, в однині мали закінчення *-el*. В епоху

Відродження трилітерний ГК *eau* перетворився на дифтонг [eo], зберігаючи свою графічну форму. Наприкінці XVIII століття в новофранцузькій мові дифтонг [eo] – результат стягнення трифтонга [eau] – трансформувався в закритий звук [o]. Водночас зауважимо, що протягом XVII – XVIII століть ще спостерігалось певне коливання в його вимові. Проте графічна форма слів залишалась незмінною, а отже, на графічному рівні зазначені фонетичні зміни не знайшли відображення.

Таким чином, представлені в статті графічні комплекси втратили зв'язок форми зі змістом та тяжіють до ієрогліфічного письма, де більшість графем застосовуються згідно з історико-традиційним принципом.

Висновки та перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. Як показують результати проведеного дослідження еволюції літерних знаків французького письма IX – початку XXI століття, фонографічне письмо не може повністю й цілісно відобразити всю повноту інформації, усі тонкощі мовної системи. Саме тому французька писемність протягом історії свого становлення використовує літери як ієрогліфи та символи. Отже, розвиток письма спрямовується в зворотному напрямі: *літери* → *ідеограми* → *ієрогліфи*. Основною причиною цієї еволюції є перетворення функціонального навантаження літерного знака: від позначення лише звуків мовлення до передачі граматичних, лексичних і семантичних відношень, а із часом – до відображення цілісного візуального образу та абстрактного поняття, ідеї.

Результати представленої розвідки дають змогу окреслити перспективи подальшого дослідження літерного знака в ідеографічній площині. Зокрема, вартий уваги аналіз літери-символу у французькій концептосфері, її впливу на свідомість людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гак В. Г. Французская орфография / В. Г. Гак. – М. : КомКнига, 2006. – 240 с.
2. Гунчик І. О. Ідеографічні тенденції розвитку французького алфавіту / І. О. Гунчик, М. В. Гунчик // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2010. – Вип. 8. – С. 388–391.
3. Єрмоленко Л. Ю. Піктографічні та ідеографічні знаки у сучасній французькій мові / Л. Ю. Єрмоленко. – К. : Видавель Карпенко В. М., 2005. – 220 с.
4. Крючков Г. Г. Современная орфография французского языка / Г. Г. Крючков. – К. : Высшая школа, 1987. – 184 с.
5. Лабенко О. А. Орфографічні особливості омонімів сучасної французької мови : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.05 «Романські мови» / О. А. Лабенко ; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2003. – 21 с.
6. Станіслав О. В. Функціональні характеристики нелітерних знаків французької орфографії : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.05 «Романські мови» / О. В. Станіслав ; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2005. – 181 с.
7. Catach N. L'orthographe française / N. Catach. – Paris : NATHAN Université, 1996. – 328 p.
8. Chervel A. La grammaire traditionnelle et l'orthographe / A. Chervel // Langue française. – Paris, 1973. – № 20. – P. 86–96.